

Perspektiv på döden

BO NILSSON, professor i etnologi vid Umeå universitet, presenteras vid sin artikel.

Mycket har skrivits om döden och många försök har gjorts att definiera vad den är. Enligt svensk lag inträder döden när hjärnverksamheten upphört och det är läkare som bestämmer när detta har inträffat. Det tycks dock finnas en ovilja, eller bara en svårighet, att tala direkt om döden. Wikipedias beskrivning av döden inleds med orden: "Döden är när livet är slut" (Wikipedia: Döden). Döden är här definierad som det den inte är: liv (jfr Luper 2009). Tittar man på vardagliga beskrivningar av att dö får man syn på en enorm uppfinningsrikedom som erbjuder möjligheter att undvika ordet döden: trillat av pinnen, lämnat in, kolat vippen, gått bort, tagit ner skylten, kilat vidare – för att bara nämna några. Uttrycken är ibland krassa, ibland humoristiska.

KONTINGENT DÖD

Den kanske mest dominerande diskursen om döden i sekulariserade samhällen i dag relaterar den starkt till kroppen (hjärnan och hjärtat) och menar att döden är oundviklig och evig – den drabbar alla och när den väl inträffat är man död för alltid. Det kan tyckas märkligt att på detta sätt tala om döden som diskurs (jfr Carpentier & Van Brussel 2012). Men perspektivet gör det möjligt att visa hur det finns en kamp om betydelserna vad döden är. För att döden är oundviklig är ingen given sanning. Tanken om att människor "lever vidare" på olika sätt är stark, oavsett om man tänker sig att detta sker i form av efterlevandes minnen, genom reinkarnation, i ett himmelrike, eller genom framtida medicinskt-teknologiska upptäckter. Inom populärkulturen, liksom inom folktron, erbjuds dessutom en mängd ytterligare möjligheter: varulvar, vampyrer, spöken, andar och zom-

bier. Diskursen om döden som en oundviklig och evig motsats till livet är således kontingent såtillvida att den ständigt tycks utmanad av alternativa föreställningar, alternativa möjligheter.

Sådana alternativ opererar ofta inom ramen för det symboliska. Resandet av minnesmonument och författandet av memoarer kan betraktas som mänskliga strategier för att "övervinna" döden, men det är praktiker som, såvitt vi vet, endast levande är involverade i. I tv-program som "Det okända", "Hemsökta hus" eller "Livet på andra sidan" antyds dock kommunikation med avlidna, ofta mellan medier och så kallade osaliga andar.

Att döden som kulturellt koncept är kontingent blir också synligt om man tittar på hur döden förstås historiskt. Ariès (1978) och Bauman (1992) refereras ofta för exposéer över hur dödens betydelser varit föränderliga över tid. Ariès driver tesen att döden tidigare var ständigt närvarande i vardagen och en kollektiv angelägenhet, men att moderniteten förändrade detta och innebar att döden medicaliserades och flyttade in till sjukhusen. Därmed blev döden både mer privat och mer osynlig. Denna förändring innebar också att döden mystifierades som modernitetens motsats – hemlig och svårkontrollerad, på samma gång romantiserad och förnekad (se även Bauman 1992). Detta är paradoxalt för när döden flyttade till sjukhusen blev den samtidigt ett objekt för offentligt vetande (Armstrong 1987).

Att döden snarare än privat blivit ytterligt offentlig, särskilt i det senmoderna samhället, är också något som antyds av den medierevolution som tog fart under senare delen av 1900-talet. Döden finns nu ständigt tillgänglig i både traditionella och nya medier (jfr Hirdman 2012), och

skildras såväl på avstånd som i närbild. Filmsekvenser på amerikansk precisionsbombning under Kuwaitkriget samsas med "close up"-bilder på offer under den så kallade Arabiska Våren. Även med publicerade övervakningsbilder görs döden offentlig (Carlsson 2009). Dödens ständiga närvaro och en sekulariserad frånvaro av ett liv efter detta är måhända anledningar till den västerländska medelklassens fixering vid kropp och hälsa. En del av det individuella livsprojektet tycks gå ut på att med alla tillgängliga medel hålla kroppen vid liv och mota döden framför sig. Det tidigare nämnda intresset för medium, varulvar och vampyrer, inte minst i tv-serier, filmer och skönlitteratur, är kanske även det en reaktion på en sekulariserad värld.

Döden har som sagt en symbolisk funktion. Den har på olika sätt gestaltats inom konsten och i religiösa kontexter – i det senare fallet har den också fungerat som moraliskt rättesnöre. Den är symboliskt närvarande i museala sammanhang och i historiska rekonstruktioner av medeltida fenomen i form av tornerspel på Gotland. Döden som symbol återfinns även i vetenskapen. Med postmodernismen kom döden att fungera som ett centralt tecken på uppgörelsen med den metafysiska traditionen och dess strävan efter en fast kunskapsbas (se Lyotard 1984). Begreppet "metafysikens död" representerade frånvaron av ett sant vara som grund för tänkandet. Här talades också om människans död, hon blev "bara" en konstruktion eller position i språket. Både författaren och subjektet gick hädan i traditionell bemärkelse och framstod kanske främst som diskursers fångar. Med "historiens död" poängterades att historien saknar mål och att en sammanhängande berättelse om det förflutna är utan giltighet.

Döden är också närvarande genom att den flitigt används som metafor i olika sammanhang. När man siar om någots död handlar det ofta om ett slags profetia som sätter ett fenomenets nedgång eller upphörande i ett större sammanhang. Det som "dör" i dessa profetior gör detta på grund av att de ersatts av något annat i en historisk och obönhörlig rörelse. "Landsbygdens död" förknippas med den samtida handelns storskalighet (Värmlands Folkblad 18 december 2012), medan ryktet om "blandekonomin död" sägs vara överdrivet (www.captustidning.se 18 december 2012). Med "anställningens död" förespråkas nätverksekonomi och "friare" anställningsformer (www.cvskolan.se 18 december 2012) och man antyder samtidigt att en epok har gått i graven. "Gammelmedias död" får beskriva hur exempelvis papperstidningen får stå tillbaka för nya mediers framgång (www.flashback.org 18 december 2012). Att proklamera "historiens död" är paradoxalt nog att skapa historia.

"DEATH STUDIES"

"Death Studies" eller dödsstudier kan beskrivas som ett brett internationellt fält som samlar forskare från olika discipliner: medicin, samhällsvetenskap och humaniora. Flera av fältets tidskrifter har en medicinsk och/eller psykologisk samt kvantitativ inriktning. Det gäller t.ex. *Journal of Cell Death*, *Omega: The Journal of Death and Dying*, *Death Studies* och *Journal of Near-Death Studies*. Men trots en viss slagsida mot naturvetenskapliga perspektiv finner man artiklar som ämnesmässigt kan intressera även kultur- och samhällsforskare. Exempelvis kan nämnas studier av hur människor använder

Facebook för att upprätthålla en relation med avlidna (Degroot 2012), vad musiken betyder vid nutida begravningar i England (Adamson & Holloway 2012) och hur makt och status signaleras i turkiska dödsannonser (Ergin 2009–2010).

I en svensk kultur- och samhällsvetenskaplig kontext finns mycket skrivet som berör döden på ett eller annat sätt. Här finns bara möjlighet att nämna ett fåtal studier. En del har ett historiskt perspektiv och beskriver föreställningar och bruk kring döden, till exempel hur döden kunde förutspås eller undvikas och hur man kunde agera för att de döda inte skulle gå igen (se t.ex. Bringéus 1983; 1987). Andra teman i "dödsstudier" är historiska perspektiv på relationen mellan föreställningar om "riktig" död och utvecklingen av livförsäkringar (Eriksson 2011), de dödas mobilitet (Marjavaara 2013), självmordet som en form av kulturkritik och modern upproriskhet (Ekström 1999) och hur moderniseringen av Sverige innebar en ny syn på och hantering av döden och den döda kroppen (Åhrén Snickare 2002).

I den sistnämnda framgår hur publika visningar av konserverade kroppsdelar och porträttfotografering av döda ersätts med institutionaliserad hantering av döda via begravningsbyråer, krematorier och bårhus. Hur döda kroppar hanteras och förstås både praktiskt och existentiellt är teman som speglas i studier av Åkesson (1996; 1997; 2006) och Gustavsson (2011). Svensson (2007) beskriver heterosexualisering av döda genom begravningsceremonier, medan Lundgren (2006) behandlar sorgeprocesser i samband med oväntad död och svåra olyckor. Inom konstvetenskap har döden studerats på en rad skilda sätt, genom studier av målade epitafier (Gillgren 1995), kyrkogårdars

arkitektur och utformning (Schönbäck 2008, Constant 1994) för att ta några exempel inom en svensk kontext.

Som synes har forskare närmat sig döden på olika sätt. Ibland är det döden "i sig" som studeras, men oftare är det hur döden konceptualiseras, gestaltas och hanteras kulturellt som står i centrum.

Döden figurerar även i medier. I antologin *Döden i medierna* (Hirdman 2012) diskuteras hur döden har gestaltats i både traditionella och moderna medier. Döden som underhållning i massmediala populärkulturella sammanhang behandlas i *Den mediala döden* (Nilsson & Persson 2008), medan *Själv mord och Internet* (Westerlund 2010) behandlar nya medier och hur internet fungerar som en arena för kommunikation om självmord av olika och konkurrerande aktörer.

DETTA NUMMER

I det här numret av *Kulturella Perspektiv* presenteras artiklar skrivna av medarbetare vid institutionen för kultur- och medievetenskaper i Umeå. Temanumret är resultatet av en seminarieserie på temat "Döden" och skribenterna kommer från olika discipliner: etnologi, konstvetenskap, litteraturvetenskap, medie- och kommunikationsvetenskap samt museologi. Det visade sig att flera av oss kunde relatera våra olika forskningsprojekt till detta tema. För en del var det uppenbart från början att en sådan koppling fanns, för andra var det en upptäckt som kom i och med att ämnet började diskuteras. Numret visar på en kulturvetenskaplig bredd inom fältet dödsstudier. En del projekt är i begynnelsestadiet och kan läsas som förslag på forskningsområden, medan andra är mer resultatbaserade.

Ett par artiklar berör representationer av döden. Medie- och kommunikationsvetaren Eric Carlsson granskar "straxföre-döden-sekvenser" speglade i övervakningsbilder, medan konsthistorikern Ann-Catrine Eriksson undersöker betydelsen av Jungfru Marias sorg i ett av motivet i Kristi passionshistoria, Pietà. Ett sakralt anslag finns också i museologen Helena Wangefelt Ströms artikel som behandlar den omladdning som sker när relikier överförs från en sakral sfär till kulturarvssfären.

Två etnologiska författare har riktat in sig på icke mänsklig död och fokuserar vad det betyder när döden används som metafor. Anna Sofia Lundgren skriver om hur processer på landsbygden omtalas som "landsbygdens död" i intervjuer och mediematerial och hur metaforvalet har speciella betydelser. I sin artikel om matsvinn undersöker Matilda Marshall vad som händer när matens väg till, genom och från våra hem omtalas i termer av dess livsprocess och död.

Vissa artiklar behandlar livet bortom "döden". Jonas Danielsson är etnolog och intresserar sig för zombier och deras betydelser. Vad är de och vad är det egentligen zombiefilmen problematiserar? Andra artiklar berör transhumanism och/eller kryonik (nedfrysning av "döda" kroppar). Litteraturvetaren Britt Farstad skriver om transhumanismen och dess framtidsscenarier med en avskaffad död, medan etnologen Bo Nilsson undersöker den uppmärksamhet som riktats mot kryonik i amerikanska medier.

Kryonik bygger på tron att döden kan övervinnas teknologiskt, men det handlar egentligen inte om återuppståndelse eftersom den nedfrysna inte betraktas som död i en slutgiltig bemärkelse. Återuppståndelse är däremot ett tema i etnologen

AnnCristin Winroths artikel som utreder betydelser av människors tro på reinkarnation. Marianne Liliequist, som också är etnolog, skriver om sina upplevelser under en svår sjukdomstid och hur hon och hennes anhöriga förhöll sig till en hotande död.

REFERENSER

- Adamson, Sue & Holloway, Margaret, 2012. "A sound track of your life": Music in contemporary UK funerals", in *Omega* 65(1), 33–54.
- Ariès, Philippe, 1978. *Döden: Föreställningar och seder i västerlandet från medeltiden till våra dagar*. Stockholm: Tiden.
- Armstrong, D., 1987. "Silence and truth in death and dying", in *Social Science and Medicine*, 24(8), 651–657.
- Bauman, Zygmunt, 1992. *Mortality, Immortality and Other Life Strategies*. Cambridge: Polity.
- Bauman, Zygmunt, 2002. *Det individualiserade samhället*. Göteborg: Bokförlaget Daidalos AB.
- Bringéus, Nils-Arvid (red.), 1983. *Vår hållning till döden*. Bjästa: CeWe förlag.
- Bringéus, Nils-Arvid, 1987. *Livets högtider*. Stockholm: LTs förlag.
- Carlsson, Eric, 2009. *Medierad övervakning: En studie av övervakningens betydelser i svenska dagspress*. Umeå: Umeå universitet.
- Constant, Caroline, 1994. *The Woodland Cemetery: Towards a Spiritual Landscape: Erik Gunnar Asplund and Sigurd Lewerentz 1915–61*. Stockholm: Byggläroverket.
- Degroot, Jocelyn M., 2012. "Maintaining relational continuity with the deceased on Facebook", in *Omega* 65(3), 195–212.
- Ekström, Anders, 1999. "Själv mordet som kulturkritik", i Beskow, Jan; Eriksson, Bengt Erik & Nikku, Nina (red.), *Själv mordsbeteende som språk*. Stockholm: FRN.
- Ergin, Murat, 2009–2010. "Taking it to the grave: Gender, cultural capital, and ethnicity in Turkish death announcements", in *Omega* 60(2), 175–197.
- Eriksson, Liselott, 2011. *Life After Death: The Diffusion of Swedish Life Insurance – Dynamics of Financial and Social Modernization 1830–1950*. Umeå universitet: Institutionen för ekonomisk historia.
- Gustavsson, Anders, 2011. *Cultural Studies on Death and Dying in Scandinavia*. Oslo: Novus Press.
- Gillgren, Peter, 1995. *Gåva och själ: Epitafiemåleri under stormaktstiden*. Uppsala: Ars Suetica.
- Hirdman, Anja (red.), 2012. *Döden i medierna: Våld, tröst, fascination*. Stockholm: Carlssons.
- Johannisson, Karin, 2008. "Förord", i Nilsson, Louise & Persson, Mathias (red.), *Den mediala döden: Idéhistoriska variationer*. Lund: Ellerströms.
- Lundgren, Britta, 2006. *Öväntad död – förväntad sorg: En etnologisk studie av sörjandets processer*. Stockholm: Carlssons.
- Liotard, Jean-François, 1984. *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge*. Manchester: Manchester Univ. Press.
- Nilsson, Louise & Persson, Mathias (red.), 2008. *Den mediala döden: Idéhistoriska variationer*. Lund: Ellerströms.
- Marjavaara, Roger, 2013. "Vad kan vi lära oss av de dödas mobilitet?", i *Geografiska notiser* 71(1), 1–5.
- Schönback, Hedvig, 2008. *De svenska städernas begravningsplatser 1770–1830: Arkitektur, sanitet och det sociala rummet*. Stockholm: Stockholmia förlag, (diss. Uppsala).
- Svensson, Ingeborg, 2007. *Liket i garderoben: En studie av sexualitet, livsstil och begravning*. Stockholm: Normal.
- Westerlund, Michael, 2010. *Själv mord och Internet: Kommunikation om ett livsfarligt ämne*. Stockholms universitet. JMK.
- Åhrén Snickare, Eva, 2002. *Döden, kroppen och moderniteten*. Stockholm: Carlssons.
- Åkesson, Lynn, 1996. "Döda kroppars budskap", i Lundin, Susanne & Åkesson Lynn (red.), *Kroppens tid: Om samspelet mellan kropp, identitet och samhälle*. Stockholm: Natur och kultur.
- Åkesson, Lynn, 1997. *Mellan levande och döda: Föreställningar om kropp och ritual*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Åkesson, Lynn (red.), 2006. *Inför döden*. Höganäs: Edition Andersson.

SUMMARY

Perspectives on Death Studies
(Perspektiv på döden)

This text introduces the special issue of *Kulturella Perspektiv* called "Perspectives on death". Since the

topic of “death” has been extensively researched from a cultural and social science perspective, one would think there is nothing “new” to say about the subject. The ten writers try, however, to use the concept of “death” to see where it takes them. It is obvious that “death” was a productive tool to work with. The texts show how death as a cultural concept seems to be firmly rooted in understanding of an absolute ending, and yet, almost all con-

tributions reveal an on-going elaboration with the concept.

Keywords: death studies, contingency, symbolic death, interdisciplinary studies.

Bo Nilsson, Professor, Ethnology, Department of Culture and Media Studies, Umeå University, Umeå, Sweden.